

У МОЄМУ ЖИТТІ БУЛО ТАК БАГАТО ДОБРА

Розмова з Михайлиною КОЦЮБИНСЬКОЮ

Яким було середовище, в якому Ви зростали, яким був Ваш дім?

Я народилася у Вінниці в грудні 1931 року, у будинку, в якому був музей Михайла Коцюбинського, — малому будиночку в центрі міста. Цей будинок уцілів в часи війни і сьогодні в ньому також є музей. Збереглися й деякі дерева у садку. І сьогодні в центрі Вінниці стоїть цей будиночок, оточений деревами й квітами, які так любив Коцюбинський. Це місце завжди було надзвичайно затишним і тихим. Тож я народилася у цьому домі, у тій самій кімнаті, де до мене народився Михайло Коцюбинський.

Мої батьки були організаторами першого у пореволюційні роки літературного музею в Україні, а саме цього музею у Вінниці. Мій батько був молодшим братом Михайла. Коли я народилася, батькові було вже 62 роки — я була пізньою дитиною від другого шлюбу батька. Його діти від першого шлюбу могли б бути моїми батьками. Коли я з'явилася на світ, моя мама була вже зрілою жінкою, хоча й молодшою від мого батька на двадцять чотири роки. Мій батько не мав ґрунтовної освіти. Він закінчив у Москві Народний університет Шанявського — формально назвати таку освіту справжньою важко, справжньої батько не мав. Тому не можна сказати, що він належав до цвіту інтелігенції. Але він був талановитим господарником, був практичним і багато років працював акцизним службовцем. Досить довго батько жив у Петербурзі, був членом українського братства, очолював товариство “Тверезість”. Пізніше переїхав в Україну й був управляючим в маєтку князя Сангушка у Славуті. Фактично усе своє життя батько працював службовцем, але його життєвим покликанням було садівництво. Скрізь, би де він жив, тато відразу ж закладав садок й досягав у цій справі надзвичайних результатів: він розводив якісь нові, чудові сорти квітів. Овочі, посаджені його

руками, були надзвичайними, наприклад, коли він посадив дині, то їхні плоди виявилися таким великими, що доходили людині до пояса; коли він вирощував помідори, то кожний плід важив по кілограму (батько був навіть з такими помідорами на якійсь виставці). Мене завжди інтригувало, яким чином йому вдавалося творити такі чудеса із рослинами. Я й досі не знаю, в чому тут крився секрет. У дитинстві мені здавалося, що мій батько чарівник, і з плином літ це відчуття не зникло.

Після революції батько став директором дитячого будинку у Києві. Саме там він і познайомився з моєю мамою. Моя мама за походженням була кримською вірменкою; народилася вона у Феодосії. Вірменське середовище, в якому вона виросла, було вже значною мірою зрусіфікованим. Хоча її баба взагалі не знала російської мови, проте батько вже викладав у російській гімназії. Її сестра була піаністкою. Мама вчилася у Петербурзі на вищих Бестужевських курсах для дівчат — перших таких курсах у Росії. Рівень навчання на цих курсах був дуже високим, там викладав цвіт російської інтелігенції. Після закінчення курсів мама спочатку працювала гувернанткою в Донбасі, а пізніше, в радянські часи, стала вихователькою у вже згадуваному дитячому будинку в Києві, де працював і батько. Там вони познайомилися, тоді й одружилися, і мама почала «привчатися» до українськості. Я думаю, що вона зацікавилася українською проблематикою тому, що з одного боку, їй подобалася творчість Коцюбинського, а з другого, вона цікавилася особистістю й творчістю Тичини.

А любов до Вашого батька?

Я думаю, що мій батько не відіграв якоїсь особливої ролі в процесі її зацікавлення українською проблематикою. Взагалі я не могла б сказати, що він був уособленням українськості. Звичайно, батько знав українську мову, але ніколи не належав до числа ентузіастів української культури. Тож мама дійшла до української культури самостійно. Напевно, їй допомогло те, що у неї була добра філологічна освіта. Я думаю, що завдяки цьому вона дуже швидко вивчила українську мову. Пізніше ж познайомилася із творчістю Коцюбинського, прекрасного прозаїка. А Коцюбинський, безперечно, був чудовим підручником з української культури. Ну, і другий елемент — особистість Тичини. Він бував у нас вдома у найкращі для нього як поета

часи. Його рання поезія й справді прекрасна. Тепер мені здається, що моя мати була просто закоханою в нього. Пам'ятаю, коли дитиною я засинала, мама співала мені як колискову вірші Тичини (вона сама складала до них музику). Найчастіше вона співала «Пастелі». Над моїм ліжком висів портрет поета. Перші спогади з дитинства — крім цих пісеньок й няні Гані, яку я дуже любила, — обличчя Тичини. Таким чином моя мама вивчила українську мову й пізніше у Вінниці навіть викладала її в якійсь школі. Наприклад, вона була вчителькою Михайла Стельмаха. Мене це завжди смішило, бо хто й кого мав учити: Стельмах мою маму чи мама Стельмаха? Адже Стельмах знав українську від народження й до того ж знав чудово. Одначе мені відомо із різних джерел, що Стельмах її дуже шанував. А це означає, що вона все-таки передавала своїм учням щось важливе.

Тож я росла у вінницькому музеї, серед постійних екскурсій; вчителів, селян — як це було прийнято у радянські часи, коли людей привчали до культури колективно. Цей вінницький період свого життя я пригадую, наче крізь туман, бо коли мені виповнилося три з половиною роки, мого батька перевели у Чернігів, де він мав організувати ще один музей Михайла Коцюбинського. Із переїздом до Чернігова виникло чимало проблем, бо це були тридцяті роки. Я не знаю усіх деталей, батько ніколи мені про них не говорив, зрештою, я й не дуже усім цим цікавилася, доки батько був живим. Лише недавно я дізналася, що частина людей, які входили до складу ради музею, фігурували у процесі Спілки Визволення України 1929 року. Здається, у той час моїй мамі висунули обвинувачення в українському буржуазному націоналізмі та в якихось секретних зв'язках із СВУ. Про цей останній факт я дізналася зовсім недавно, коли була на науковій конференції у вінницькому музеї Коцюбинського. Про це говорила одна із учасниць, історик. Після її доповіді я запитала її, чи їй відомо, якої національності була моя мати. Вона здивовано відповіла: «Як якої? Була українкою». Лише від мене вона дізналася, що моя мама була вірменкою. Справа моєї матері добре характеризує атмосферу тридцятих років в Україні.

Тож, як я вже сказала, ми переїхали до Чернігова, й батько почав організовувати музей. Я добре пам'ятаю, що все у цьому музеї мої батьки робили власними руками: виготовляли перші таблички, батько сам наводив лад у садку, фарбував дах. Дуже

швидко це місце просто розквітло. У нас завжди було дуже багато відвідувачів. Люди приходили, бо їх вабила не тільки експозиція, а й та загальна атмосфера, що панувала в музеї. Мої батьки організували літературні вечори; пригадую, як на нашій веранді збиралися чернігівські письменники. До нас часто приїздили літератори з Києва, найчастіше Юрій Меженко, Павло Тичина, Максим Рильський, Володимир Сосюра. Нас відвідували й київські актори й художники. У нас були дуже добрі стосунки з місцевим театром. Пам'ятаю, що великою культурною подією в Чернігові була постановка, здається, у 1937 році «Fata morgana»». Автором інсценізації був Яків Мамонтов, а художником-постановником Вадим Меллер. Я не знаю, як би я оцінила цей спектакль сьогодні, але у той час він здавався мені надзвичайно мальовничим й оригінальним. У нас були також дуже добрі контакти з Ленінградом; батьки товаришували з ленінградським письменником Володимиром Боцяновським. У нас часто бував скульптор Ілля Гінзбург, який, *nota bene*, був особисто знайомим із Коцюбинським. Він познайомився з ним у Горького на Капрі. Гінзбург робив для музею погруддя Коцюбинського, яке й досі є експонатом чернігівського музею. Ми провадили дуже активне товариське й мистецьке життя. І так тривало майже до 1941 року, до початку німецько-радянської війни.

Коли почалася війна, то для всіх нас було ясно, що треба евакуюватися. Спочатку нам, як і всім, пропонували спакувати найпотрібніші речі й виїхати якомога швидше. Але батько сказав, що без музею він нікуди не поїде. Й відразу ж почав добиватися, щоб для нас виділили вагон, це дало б можливість евакуювати увесь музей. Так поведився мало хто: лише завдяки надзвичайній стійкості мого батька нам кінець кінцем дали вагон. Але було запізно, бо німці вже були на підході до Чернігова. Я пам'ятаю, що ми скінчили вантажити вагон 21 чи 22 серпня, а 12 вересня німці увійшли до Чернігова. Ми забрали найцінніші експонати з погруддям роботи Гінзбурга включно. Коли вагон було вже завантажено, на вокзал налетіли бомбардувальники, усе довкола палало, й те, що з нами нічого не сталося, було справжнім чудом. (Треба знати, що після війни у центрі Чернігова не лишилося жодного двоповерхового будинку). Вагон стояв на цьому розбомбленому вокзалі три дні й дві ночі. Ми були переконані, що нікуди ми вже не виїдемо, а

тут і загинемо. Характерна деталь: для моїх батьків найважливішими були — рукописи Коцюбинського. Вони лежали в кутій залізом зеленій скрині, і під час бомбардувань скриню ховали у найбезпечніше місце, на скриню клали мене, а на мене лягали батько з мамою. Тобто ця скринька була для моїх батьків така ж дорога, як і я. Мої батьки не відділяли свого життя від життя музею.

Ми залишилися на цьому розбомбленому вокзалі, і от нарешті, вирішили, що вже завтра візьмемо машину (хоча й не дуже чітко уявляли, де її взяти) й повернемося до Чернігова. І тут втрутилася якась вища сила. Один з останніх, а може, й останній санітарний поїзд, який проходив через Чернігів, не питаючи нічийої згоди, приєднав до себе наш вагон. Коли ми прокинулися, наш вагон уже їхав на схід. Пізніше батько домовився з начальником цього поїзду, що ми пробиватимемося до Башкирії, в Уфу, куди ще раніше евакуювали Академію наук України. Неважко уявити, як довго все це тривало і якою тяжкою виявилася ця дорога. Доки ми їхали по Україні, то нам завжди хтось давав щось із їжі, але згодом з їжею ставало дедалі складніше. На щастя, у батька був мішечок із сухарями й трохи цукру. Переважно ми їли в дорозі розмочені у воді сухарі, а їхали ми майже півтора місяці. На станції Валуйки на Харківщині до нашого вагону посадили десь із двадцятiero біженців. Умови були дуже тяжкими, але що ж було робити? По дорозі люди губилися, помирали. Нарешті ми доїхали до Уфи. Батько пішов до академіка Олександра Богомольця, який був у той час президентом Академії наук України. Після розмови з ним нас приєднали до академії, тобто музей став її офіційною одиницею. Завдяки цьому мої батьки отримували якусь зарплату, і що найважливіше — ми отримували картки на хліб. Персональний склад музею був таким: батько, мати, сторож, який приїхав з нами із Чернігова, і бухгалтер, яка була дружиною Павла Тичини (її, головним чином, приваблювала можливість отримати хлібну картку). Ми знайшли якийсь будинок, в якому для музею виділили окрему кімнату. І отак цей музей у складі Академії і функціонував. Мушу сказати, що це не була фікція, бо власне там, в Уфі, були видані вчені записки музею на тему «Коцюбинський і Західна Україна».

А видання цієї книжки було здійснено ось як. Після возз'єднання чи, радше, приєднання Західної України до

України Радянської мій батько відразу ж поїхав до Львова й привіз звідти дуже багато архівних матеріалів, передусім листи Коцюбинського. Користаючись нагодою, він дістався аж до Чернівців, де він навіть зустрівся з Ольгою Кобилянською. Одним словом, він привіз багато матеріалів, а у зв'язку з тим, що невдовзі розпочалася німецько-радянська війна, все це батьки забрали із собою до Уфи. Вже там, в часі війни моя мама всі ці матеріали опрацювала. Як на теперішні часи, це видання злавалося б білою вороною.

У часи війни Уфа була такою собі малою Україною. У нас в домі була велика піч, а оскільки батько взяв із собою в евакуацію мішок картоплі, то ми пекли її у цій великій печі, коли до нас заходив відомий філолог Сергій Маслов, письменники Юрій Яновський, Максим Рильський, єврейський поет Давид Гофштейн, історик Гліб Лазаревський (з відомої в Україні родини Лазаревських), автор надзвичайно цікавих спогадів, виданих лише недавно. Першими його слухачами були мої батьки і я, у той час десятирічна дитина. Під час зустрічей відбувалися надзвичайно цікаві розмови. Пам'ятаю, що я засинала на скрині, прислухаючись до цих розмов. Тож товариство було вибране. Тамтешня українська громада організовувала безліч концертів, дуже активними були українські актори. Перша зима в Уфі була дуже тяжкою, пізніше вже було легше. В Уфі я ходила до школи, до третього, четвертого і п'ятого класу.

З тих часів я пам'ятаю лише дві, розрізнені, не зв'язані між собою події — майже як кадри з фільму. Пригадую собі, наприклад, як одного вечора — а був це перший рік окупації Києва німцями — до нас прийшов Павло Тичина й прочитав вірш «Голос матері: Страшна була в зимі ніч...». У цій поезії є картина окупованого Києва; усі почали плакати, я теж плакала, і сам Тичина плакав теж. Усі з подвоєною силою відчули свою відірваність від України, непевність долі. Це був якийсь різновид радянського патріотизму. Про цей радянський патріотизм я сперечаюся з Євгеном Сверстюком. Сверстюк вважає, що ніколи не існувало чогось такого, як радянський патріотизм. Але я чудово пам'ятаю, як болісно переживали ті люди, які сходилися у нас, що Україна перебуває під німецькою окупацією, вони не хотіли німців. І хоча тоді я була ще дитиною, проте чудово це пам'ятаю. Я не наполягатиму на

цьому визначенні — «радянський патріотизм» — я навіть не знаю, як назвати ці почуття, але у мене не має жодних сумнівів, що цих людей об'єднувала хвиля патріотизму. Саме на цій патріотичній хвилі й народилася чудова поема Тичини «Похорон друга». Це були абсолютно щирі вірші; йому ніхто їх не нав'язував.

І ще один «кадр» з тих часів. Свят-вечір у сім'ї Тичини. Тоді я вперше в житті почула колядки, і то у неповторному виконанні: Павло Тичина, його дружина й мати дружини. Враження було незабутнє: абсолютний слух, ідеальна гармонія голосів. Справді ангельський хор.

Десь у 1943 році Академія й письменники поїхали до Москви, а ми ще лишилися в Башкирії, але вже тоді, коли перші кілометри української землі були визвалені, батько вирішив, що треба повертатися. Був 1944 рік, тривала війна, й було дуже небезпечно, але ми повернулися. Пам'ятаю, що в Ніжині, це недалеко від Чернігова, ми опинилися в центрі страшного бомбардування. Бомби падали так густо, що я не знаю, яким чудом нам пощастило вціліти. Ми повернулися до Чернігова у наш будинок: хоч і занедбаний, проте він уцілів, очевидно, тому, що під час війни тут була канцелярія старости. Батько відразу ж узявся до інтенсивної праці. Наша родина приїхала пасажирським поїздом, а музей завантажили у вагон, який приєднали до іншого поїзда, і саме цей вагон десь загубився. Звичайно, зелена, кована залізом скриня з рукописами Коцюбинського була при нас. Тож ми чекали у Чернігові, бо мій батько все ще розраховував, що музей знайдеться. Я думаю, що саме на ґрунті стресу в мого батька трапився тоді мікроінфаркт. На щастя, через якийсь час вагон з музейною колекцією знайшовся, і реконструкція чернігівського музею почалася. І знову було так, як до війни: багато екскурсій, гості, а садок довкола музею знову став по-довоєнному розкішним. То був незвичайний сад; він був задуманий як своєрідна «зелена експозиція». Тут росли улюблені квіти й рослини Коцюбинського, ті, які він бачив під час своїх численних подорожей, і про які він писав. Тож додатком до зелених були цитати з його творів про агаву, про виноград, про мальву — тут наводився спогад Максима Горького про те, як Коцюбинський, гостюючи у нього на Капрі, побачивши мальву, зняв капелюха, вклонився й мовив: «Як здоров'я? Як живеться на чужині?».

Влітку 1949 року я закінчила школу й відразу ж поїхала вивчати українську філологію в Київському університеті. Вже навчаючись, я на кожні канікули їздила у Чернігів, де працювала екскурсоводом в нашому музеї. Університет я закінчила у 1954 році. Відразу ж після цього почала навчатися в аспірантурі. Свою кандидатську дисертацію під назвою: «Поетика Шевченка й український романтизм» я написала під керівництвом академіка Олександра Білецького. Хоча ще аспіранткою я викладала (і то успішно) теорію літератури на філологічному факультеті, мені не запропонували працювати в університеті. Одначе мене відразу ж узяли на роботу до Інституту літератури.

Повернімося на хвилину до Вашого навчання в університеті. Ви почали там учитися 1949 року, тобто в період «розквіту» сталінізму, а закінчили навчання вже після смерті Сталіна, у 1954 році. Скажіть, будь ласка, якою була тодішня атмосфера в студентському середовищі?

Як мені відповісти на це питання? Сьогодні я зовсім інакше на це дивлюся, але у той час я вірила в комуністичні ідеї. Я не можу сказати, що була надзвичайно активною комсомолкою, найбільше часу я присвячувала навчанню. Цілими днями я сиділа у бібліотеці. Одначе навіть для себе особисто я не вдавалася до переоцінки визнаних й обов'язкових на той час ідей. Я не можу сказати, що дуже плакала за Сталіним, але був момент, коли я відчула якусь тривогу. Й повірте мені, я дуже мало знала про те, що відбувалося у сталінські часи. Якимось усе те, що тоді діялося, до мене не доходило. Зрештою я цікавилася переважно мистецтвом, дуже любила музику, часто ходила на концерти до філармонії —одним словом, я була цілком поглинута мистецтвом. Про політичні репресії, особливо у тридцяті роки, я, зрозуміло, знала, але моє знання було якимось розмитим, невизначеним, внутрішньо я цим не переймалася. Пробудження настало лише у шістдесяті роки.

Невже це можливо? Ви розповідали, що до вас додому приходили Тичина, Рильський, Яновський, а кожний з них якоюсь мірою був репресований. Дехто під кінець двадцятих років, дехто — у тридцяті, але над кожним із них висіла подібна загроза, кожний зазнавав гонінь.

Але мене це якось завжди минало. Може, це важко зрозуміти

й у це важко повірити, але я зрозуміла й оцінила ці факти значно пізніше. Я зростала в атмосфері прийнятої й обов'язкової у той час ідеології. Як я вже сказала, я була комсомолкою й сама вступила у комсомол, ніхто мене не змушував. Я не була активісткою, але водночас я також й не відмежовувалася від панівної ідеології. Це була якась така загальна течія, в ній була і я. Я мушу це визнати, якщо хочу бути щирою й чесною із самою собою, й не проєктувати на ті часи свій майбутній досвід. Якись нові думки — і що за цим іде — неспокій я відчула лише після закінчення університету. Це було вже після 1953, а посилювалося після 1957 року. Цей новий досвід пов'язаний з початком моєї роботи в Інституті літератури Академії наук. Там я познайомилася з Іваном Світличним (він працював у часописі «Радянське літературознавство»), який, як і я, був у колективі академіка Шамоти, одного з найзапекліших ворогів української літератури. При нагоді мушу сказати, що спочатку Шамота дуже добре ставився і до мене, і до Світличного. По-своєму Шамота цінував інтелігентних людей.

Саме тоді, в Інституті літератури, у моєму житті почався новий період. Тоді я дуже багато читала, особливо заборонених книжок. Почалися наші довгі дискусії зі Світличним, Сверстюком. Потім почався період Клубу творчої молоді.

Повернімося до 1956 року. У Москві Хрущов читає свою славнозвісну секретну доповідь. Починається деєсталінізація. Як це відбувалося в Україні?

Перша реакція на доповідь Хрущова зводилася до того, що у все це неможливо повірити, що це не може бути правдою. Особисто я не була до цього готовою. Пам'ятаю, як доповідь сприйняла моя мама, зрештою, зріла особистість, людина, яка багато чого бачила у житті. Для моєї матері це було як грім серед ясного неба. Лише з плином часу, у процесі читання нових книжок й відкриттям цілої маси досі невідомих для мене фактів, я поступово почала у це вірити. Нема чого розводитися на що тему: про що нам було відомо, а про що ні; адже я закінчила університет, але про Плужника, Зерова чи Хвильового майже нічого не знала. Може, у це важко повірити, але так і було насправді. Я почала інакше на все це дивитися під кінець п'ятдесятих й на початку шістдесятих років. Коли виник Клуб творчої молоді, то в ньому опинилися і я, і мої студенти. Тобто

і я, і вони одночасно почали відкривати для себе досі заборонену літературу.

Перепрошуємо, може, це питання виявиться болісним, але ваша родина сама стала жертвою репресій. Сина Михайла Коцюбинського Юрія Коцюбинського було заарештовано у сталінські часи. Напевно, про це говорилося в родині?

Вам важко буде це зрозуміти, але у нас в домі про це не говорили. Мій батько не дуже любив Юрія Коцюбинського й не підтримував із ним жодних стосунків. При нагоді розповім, як ми дізналися, що Юрія Коцюбинського реабілітували. Було це у 1956 році, мій батько помирав (у нього було вогнищеве запалення легень), майже два місяці він лежав непритомним. І саме у цей час до музею приїхала якась урядова комісія з Києва на чолі з такою собі жінкою-секретарем з ідеологічних питань Центрального Комітету Іващенко, і коли мама водила її по музею, то ця Іващенко осудливим тоном запитала її: «Чому у вас немає портрета Юрія Коцюбинського?». А перед цим там, де в рукописах Михайла Коцюбинського з'являлося ім'я Юрія, на місці імені ставили три крапки. Іващенко не сказала прямо, що Юрія реабілітували, вона лише повернула справу так, начебто моя мама зумисне не повісила його портрет. Так було, хоча сьогодні у це важко повірити.

А тепер повернімося до того часу, коли Ви закінчили університет.

Цей час після закінчення університету я вважаю своїм новим народженням. До того часу я була немов одурманена. Звичайно, я чогось там навчалася, але все ще не вміла мислити самостійно. Я думаю, що моя доля є характерним прикладом того, як склалася доля певної категорії людей. Як я вже казала, після університету я почала читати заборонену літературу, почала зустрічатися із новими людьми, нарешті я почала інакше мислити й раптом відкрила цілу масу фактів, яких я раніше або не знала, або якось не помічала. Мені дуже багато дали розмови з Євгеном Сверстюком. Звичайно, важливими були також розмови і зі Світличним, однак його досвід був подібний до мого, а Сверстюк мав інший підхід до життя; він був наче з іншого світу. Багато речей він зрозумів значно раніше, ніж ми. Сверстюк був родом із Західної України, у нього був зовсім

інший життєвий досвід. Зрештою з самого дитинства ми перебували під впливом радянської пропаганди. Саме Сверстюк брав мої оцінки письменників, якісь стереотипи й вивертав їх навиворіт. Іноді мені було просто страшно, але завдяки цьому я починала роздумувати над багатьма речима. Пізно, але все-таки. Я не завжди із ним погоджувалася. Зрештою, я й до сьогодні не в усьому із ним згодна. Пізніше, вже у рамках Клубу творчої молоді, ми почали організовувати вечори пам'яті українських письменників. Ми зі Сверстюком писали до цих вечорів сценарії. Тоді ж ми почали їздити по Україні. Нашим незамінним гідом був Григорій Логвин, який відкривав нам «мальовничу Україну» — Україну архітектурних пам'яток, її історичний пейзаж. <...>

Перш ніж ми говоритимемо про дальшу долю покоління шістдесятих років, прошу Вас сказати кілька слів про той зв'язок, який існував між вами й старшим поколінням письменників. Наприклад, з Олександром Довженком, Павлом Тичиною, Максимом Рильським...

Для мене особисто присутність Тичини — болісна проблема. Мене ранили жарти про нього. Для мене важливою була автентична творчість Тичини, натомість я відкидала усю його «прислужницьку» діяльність. Пригадую собі одну подію: у школі, в десятому класі, ми обговорювали вірші Тичини; мої товариші почали сміятися, я ж розплакалася й сказала: «Чому ви смієтеся, адже ви нічого не знаєте, не знаєте «Сонячних кларнетів», ви й поняття не маєте, що таке справжня поезія!» — і вибігла з класу. Пізніше я почала усе це аналізувати, але для мене це завжди було болісно. Пам'ятаю, як він дрімав під час якихось зборів в Академії. Я дивилася на його змарніле від хвороби обличчя з тонкими рисами, і мені спадали на думку слова з його поеми «Похорон друга»: «Ти мертвий за життя». Це було незадовго до його смерті.

Останній раз я бачила його, коли ми з Зіною Генік-Березовською й Григорієм Кочуром були у нього. Під час цієї зустрічі я не могла позбутися враження, що ми говоримо з юродивим. Були моменти, коли Тичина говорив про щось дуже влучно, після чого зненацька у те, що він казав, вкрадалося щось дике, незрозуміле, шалене. Справді — «феномен доби», як назвав своє есе про Тичину Василь Стус: дійова особа драми епохи, але і її жертва.

І ще одна подія, пов'язана з Тичиною, яка нашттовхує на роздуми. У той час я була ученицею: з нагоди якогось ювілею Тичини я написала йому вірша, такого собі дитячого віршика. Тичина був дуже розчулений, тим паче, що він дуже мене любив. І саме з приводу цього віршика він прислав мені телеграму. У телеграмі захоплено говорилося про те, яка у нас чудова молодь, а закінчувалася вона такими словами: «Слава Сталінові, нашому батьку рідному». Пізніше, вже після смерті Тичини я дізналася, що в оригіналі телеграми, написаному рукою поета, який зберігся в архіві, таких слів не було. З того часу у мене є сумнів, чи й в інших ситуаціях не дописували Тичині усіх цих «Сталінів».

Мушу підкреслити, що Тичина ніколи нікого не продавав й не видавав. Я знаю, що коли у першій половині шістдесятих років його намагалися переконати, щоб він підписав якогось листа проти нас, молодих, він запротестував. Тичина ненавидів Шамоту.

У свою чергу Рильський, хоча й був дуже обережним, проте до кінця життя активніше за Тичину підтримував молодих. Дуже змінився, у позитивному сенсі, Андрій Малишко. По-перше, він написав цикл віршів «Прозорість», витриманий у дусі шістдесятих років, а по-друге, він дуже активно нас підтримував.

Якби я мала відповісти собі на питання, хто був для мене духовним батьком, то перш за все я мусила б назвати Григорія Кочура. Для мене він був майстром й провідником. Після нього — Бориса Антоненка-Давидовича, який був для мене першокласним джерелом інформації на тему української революції, універсалів Центральної Ради, про 22 січня. Саме він розповідав нам про репресії тридцятих років, і це була розповідь начебто «зсередини», оскільки він сам був їхньою жертвою. Він розповідав нам про ув'язнених й убитих літераторів. До слова, над його столом був своєрідний іконостас, який складався із фотокарток його товаришів по перу, які стали жертвами переслідувань у тридцяті роки, а також з фотокарток Симоненка, Світличного і Дзюби. Одного дня, після покаяння Дзюби, його портрет зник — Антоненко-Давидович дуже болісно переживав подібні речі.

Усе наше товариство збиралося у Антоненка-Давидовича. У нього бували Євген Сверстюк, Іван Світличний і його сестра Надія, Алла Горська, Василь Голобородько. Я вже не говорю про урочистості, які влаштовувалися у Антоненка-Давидовича,

бо на його день народження сходився дослівно натовп. Серед тих, кого притягувала його особистість, були не тільки представники творчої інтелігенції, але й люди з провінції, які намагалися щось зробити для української культури, наприклад, інженер, який опрацював український термінологічний словник. З Борисом Антоненком підтримували тісні зв'язки чимало репресованих. Він вів також широку кореспонденцію й допомагав людям усім, чим тільки міг. Багато хто черпав повними пригорщами з багатющої скарбниці його пам'яті. Саме у нього я познайомилася із Гелієм Снегірьовим, відомим дисидентом, якого закатувало КГБ. У той час Снегірьов збирав матеріали до своєї повісті «Набої для розстрілу» про сфабрикований процес Спілки Визволення України. У Бориса Антоненка я познайомилася також із дуже цікавою людиною — колишнім вояком Січових Стрільців.

Натомість у Григорія Кочура збиралися переважно перекладачі, наприклад, Анатолій Перепада, Дмитро Череватенко, Дмитро Паламарчук, Микола Лукаш. До нього приходили й перекладачі-початківці. З нашого кола у нього бували: Юрій Бадзьо, його дружина, Світлана Кириченко, Надія Світлична, Іван Світличний із дружиною. Ми постійно збиралися у Кочура. До нього, як і до Світличного, заходили усі гості із закордону, які відвідували Київ. Пам'ятаю візити Зіни Генік-Березовської, Андрія Куримського, Віри Вовк, Анни-Галі Горбач і її доньки Катерини. Пізніше візити наносили люди, яких вони рекомендували. Загалом в усіх закордонних гостей був визначений маршрут; вони обов'язково відвідували музей Івана Гончара та помешкання Кочура. Зустрічі у Кочура (на відміну від політичних зустрічей у Бориса Антоненка-Давидовича) були справжнім святом ерудиції, поезії, знання. Кочур був людиною, яка знала геть усе, яка все пам'ятала. Якщо говорити про переклади, то всі із ним консультувалися, так було, наприклад, із перекладом «Сонетів до Орфея» Рільке, який зробив Стус. Із табору Стус прислав свої переклади дружині, вона ж передавала їх Кочуру, який детально рецензував ці переклади, потім Стус відповідав на його зауваження — начебто не було ні гратів, ні цензури, не було «малої» й «великої зони» (в'язні таборів називали «великою зоною» ті умови, в яких жили ми, ті, хто лишався на волі). Вже після смерті Стуса Кочур передав мені великого листа Стуса майже з усіма його перекладами

«Сонетів до Орфея», з його роздумами перекладача на полях. У сімдесяті роки влада почала переслідувати Кочура, нарешті його виключили зі Спілки письменників за «зв'язки із закордоном». <...>

Алла Горська й Іван Світличний об'єднували ваше середовище, однаке загальновизнано, що духовним провідником шістдесятих років був Іван Дзюба. Якою була його роль?

Дзюба також був однією із центральних постатей нашого покоління, але в іншому трохи сенсі, ніж Алла й Іван. Адже увесь наш рух почався з літературних вечорів, на яких виступали Драч, Вінграновський і Дзюба. Зазвичай Дзюба розпочинав вечір. Його судження були надзвичайно готримими й влучними. Пригадую, як у другу річницю смерті Симоненка на зустрічі у Спілці письменників Дзюба говорив про те, що тепер усі ми любимо Симоненка, тепер це навіть позитивно сприймається, але задаймо собі питання, як ми його любимо. І далі він казав, що тепер його любить навіть «Літературна Україна», яку редагують так, начебто це стінна газета у районному відділенні міліції; його любить й Леонід Новиченко... І тут зал стихійно відреагував, і я пам'ятаю, як Новиченко вийшов із залу під вигуки: «Ганьба! Ганьба!». Пізніше Дзюба написав одну із найважливіших для нашого покоління речей — «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Першою людиною з тих, хто переписував цю працю, була я. Це дивовижно, що навіть КГБ до цього не докопалося. Дзюба приходив до мене з бібліотеки й приносив свої чернетки, а я передруковувала їх на машинці. Той примірник «Інтернаціоналізму...», який намагався вивезти на Захід чехословацький україніст Микола Мушинка, був саме тим примірником, який я передруковувала. Я завжди дивувалася, що КГБ не розкрило цього. Але серед багатьох закидів, які мені робилися, такого закиду не було.

Як, з Вашої точки зору, виглядала перша хвиля репресій?

Про арешти ми дізналися під кінець літа. Серед арештованих найближчими мені були: Іван Світличний, Панас Заливаха й брати Горині. Тоді ми зібралися — я вже й не пригадую, де — й вирішили, що мусимо про це сказати. Я запропонувала це зробити, але мої друзі не погодилися, бо я тоді була одна із п'ятирічною дитиною. І саме тоді Дзюба постановив, що про це скаже він. Нагоди не довелося чекати надто довго, бо саме тоді

мала відбутися прем'єра фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» у кінотеатрі «Україна». Ця прем'єра була видатною культурною подією, тож зал був переповнений. Перед демонстрацією фільму Дзюба сказав про арешти, проводячи аналогію із 1937 роком. Дзюба ще не скінчив говорити, як завила аварійна сирена. І тут я мушу спростувати інформацію, яка з'являється у багатьох публікаціях на цю тему: зазвичай пишеться, що після промови Дзюби гасло: «Хто проти тиранії, хай встане!» — кинув Стус. Це гасло кинув Чорновіл, Стус голосно його повторив. На заклик Чорновола встало майже сто осіб з-посеред чи не півтисячі присутніх, а серед них Стус і я. Тоді я була поряд зі Стусом і бачила, що він увесь аж тремтів. Я обняла його й пам'ятаю, що мені спало на думку питання: як цей хлопчина зможе жити у цьому світі?! Після закінчення вечора ми були певні, що Стуса й Чорновола заарештують. Тому Стуса проводжали додому двоє його приятелів, аспірантів. Однак тоді нікого не заарештували, але вже наступного дня Стуса звільнили з роботи з Інституту за «негідну для аспіранта поведінку у громадських місцях». Коли Стус отримав наказ про звільнення, він пішов до заступника директора Інституту й сказав йому, що колись йому буде соромно за цей наказ. Після звільнення Стус вже не міг знайти постійної роботи: якийсь час він працював кочегаром, намагався влаштуватися на будівництві метро, але з цього нічого не вийшло.

Особисто я найбільше зблизилася зі Стусом за кілька років перед його арештом. Ми разом ходили на концерти класичної музики (Стус дуже любив Баха), на театральні вистави. Якось, коли ми поверталися з концерту, Стус запитав, чи хочу я послухати його вірші. Звичайно, я хотіла. Він прочитав і запитав: «Хочеш, я подарую тобі мою збірку?». І він подарував мені таку мінізбірку, що складалася з восьми віршів: я вклала її до записника й зовсім про це забула. Я знайшла її зовсім випадково кілька років тому, переглядаючи свої старі записники, і ці вісім, ще ніде не опублікованих віршів я помістила у другій книзі першого тому «Вибраних творів» Стуса.

Після тієї історії, яка сталася на прем'єрі фільму Параджанова, розпочалася епопея мого виключення з партії. Спочатку цю справу розглядали на засіданні парторганізації Інституту літератури, потім на Комісії старих більшовиків при парторганізації Академії наук, потім на Комісії старих більшовиків при

районному комітеті партії, потім на засіданні райкому партії, далі на Комісії старих більшовиків при міськкомі партії, нарешті на Комісії старих більшовиків при обкомі й остаточно на бюро обласного парткомітету. На початку цього ходіння по муках я дуже переживала, зрештою, подібні переживання не були приємними. На засіданні райкому на мене так кричали, що я не витримала й попросила, щоб голова зборів навів якийсь лад, і, сказавши: «У наші часи навіть слідчі поведуться набагато вихованіше», — вийшла, грюкнувши дверима. Мою поведінку визнали зухвалою, але той чоловік, який на мене кричав, отримав догану. Чим більше мене тягали по цих комітетах, то спокійнішою я ставала. А під кінець почувалася вже зовсім вільно. Я розповідала знайомим, що на комісіях говорю афоризмами, і якщо все це ще триватиме, то заговорю віршами. Нарешті моя справа дійшла до Комісії старих більшовиків при обкомі. Починається засідання, спочатку мене попросили назвати своє прізвище, потім запитали, який стосунок я маю до Михайла Коцюбинського, про сімейний стан, нарешті один із членів комісії питає: «Про що Ви думатимете завтра, якщо сьогодні покладете партквиток на стіл?». На це я, не довго думаючи, відповіла: «Знаєте, коли я вступала до партії у студентські часи, то була ще дуже молодою людиною, яка вірила в ідеали. Але якщо моє життя склалося так, що я маю вибирати між ідеалами й партквитком, то я лишаю ідеали собі, а вам віддаю партквиток». Комісія остовпіла, а я спокійно встала й сказала: «То я вже можу йти?». Я вийшла й відчула якусь полегкість. На Володимирській гірці я зустріла Стуса. Він прочитав мені свої переклади Гарсія Лорки. Незважаючи на те, що мене шойно виключили з партії (а треба знати, чим це було у той час), я почувалася просто щасливою. Згодом в інституті мене перевели з відділу літератури у відділ шевченкознавства. Там я написала книжку «Етюди про поезику Шевченка», але Наукова рада Інституту не допустила її до друку. Книжка з'явилася лише у 1990 році.

У 1968 році в Інституті літератури проходила переатестація. Перед тим директор інституту Микола Шамота зібрав усіх членів Наукової ради й відверто застеріг: той, хто висловиться за те, щоб лишити мене в Інституті, виступить проти радянської влади. Коли було вже по всьому, лише одна людина з Інституту голосувала за мене, і був це Леонід Новиченко. <...>

Тепер настав час запитати Вас про Вашу кореспонденцію з товаришами, яких заарештували. Колись Ви сказали, що писання листів у якийсь момент Вашого життя стало його сенсом. Проте, що Ви також були важливим кореспондентом для в'язнів, свідчать й такі слова з листа Івана Світличного, написаного Миколі Бажану: «Я, власне, маю адресатів, з якими мене в'яжуть тісні, можна сказати, навіть інтимні стосунки, і розуміємо ми один одного з півслова, і мені не треба було б пояснювати їм багато чого з того, що я мушу пояснювати Вам. З-поміж таких адресатів я обрав був М. Коцюбинську (атестувати Вам її не треба) і почав їй писати поважного листа, але всевидюче око добачило в тому можливу неблагонадійність і місяців три тому початий, а не закінчений лист у мене забрало, а потім конфіскувало». Тож як писалися ці листи?

Писання листів було так само важливим для тих, хто ці листи отримував, так і для тих, хто їх писав. Передусім це був життєвий вибір: якщо ти вирішував писати листи, незважаючи на те, що твій кореспондент сидів у таборі, то ти виявляв відвагу і в цій відвазі утверджувався. Те, що Ви сказали, правда — коли моїх друзів заарештували, писання до них листів було сенсом мого життя. З огляду на тюремний режим цих листів не було аж так багато, як я б того хотіла. Від своїх кореспондентів я в основному отримувала поштові картки, іноді, якимось чудом, — нелегально провезений, позаплановий лист. Часом адресований мені лист вкладався у кореспонденцію, яку отримували дружини, сестри, родини в'язнів. Бувало, що через це виникали й проблеми. Наприклад, один із найцікавіших і найзворушливіших листів Стуса до мене я прочитала зовсім недавно, коли готувала видання кореспонденції Стуса. Цей лист був у його кореспонденції з дружиною, я не з'ясовувала, як так сталося, що дружина Стуса тоді, коли цей лист надійшов, мені його не передала. Він був написаний за два роки перед смертю поета. Кожний лист із табору я розцінювала як подарунок долі. Мені було дуже прикро, коли я не могла прочитати написані мені листи: так траплялося досить часто з листами Сверстюка, бо його почерк дуже складно розібрати.

Коли людина вирішила писати в табори, то відразу ж мала відповісти собі на питання: як писати? Це було не банальне питання, бо тюремна цензура була дуже пильною й конфісковувала листи з будь-якого приводу. Про важливі речі не можна

було писати відкрито. Тож треба було знайти якийсь вихід. Наприклад, дружина Світличного розробила цілу систему різних умовних знаків. Я обрала інший шлях: писала на загальнолюдські й понадчасові теми, завдяки чому й могла розповісти про чимало речей. Більшість моїх листів доходила до адресатів. При чому я помітила ще одну закономірність: не доходили не лише ті листи, які були дотичними до суспільної чи політичної проблематики, а й просто найкращі (нешодавно серед матеріалів, які повернули з архівів КГБ синові Стуса, я знайшла один зі своїх листів). Наприклад, до Стуса не дійшов один із найкращих моїх листів, присвячених музиці, мистецтву без жодних політичних натяків. Траплялися й курйозні ситуації. Стус, працюючи над перекладами Гете, попросив, щоб я прислала йому схему александрійського вірша, конкретно він просив схему гекзаметра й пентаметра. Я написала схему, ви знаєте, який це має вигляд: рисочка, крапка і т. д., і цей лист, звичайно ж, затримала цензура. Тоді я збагнула цензор подумав, що ця схема — то якийсь таємний шифр. Тож я написала вдруге, причому збоку написала приблизно таке: «Шановний товаришу Цензоре, це схема античного вірша. Я дуже вас прошу пропустити цей лист». І лист дійшов до Стуса.

Ще одна подробиця, яка стосується моєї стратегії листування. Тоді я багато подорожувала, звичайно, по Радянському Союзу. І хоч би де я була, завжди купувала листівки, якомога гарніші, сідала в якомусь мальовничому місці й писала на тих листівках про все, що бачу; я описувала пейзаж, історичні пам'ятки, звичаї. Як правило, ці листівки доходили. І лише тепер, коли я готувала до друку листи Стуса, зрозуміла, якими важливими були вони для нього. Ці картки були для нього, як ковток свіжого повітря. У листах до своєї дружини Стус розповідає про ці мої маленькі листи на картках.

Говорячи про нашу кореспонденцію, я мушу підкреслити, що всі наші адресати (а у моєму випадку це були передусім Світличний, Стус, Сверстюк) вели із адміністрацією запеклу війну за кожний лист. Ця боротьба була особливо запеклою на засланні. Взагалі у нас була така неписана угода, що у табори ми висилали листи цінними бандеролями, причому оцінювали їх дуже дорого. Іноді це допомагало. Якщо у листі не було чогось особливого, а вказана ціна була дуже високою, то його віддавали адресату. У своїх листах я систематично намагалася передати своїй адресатам інформацію про те, що нового з'явилося

останнім часом на книжковому ринку.

Я переконана, що кореспонденція шістдесятників — це дуже важлива сторінка нашої найновішої історії. На щастя, вдалося вже багато чого опублікувати. Побачила світ кореспонденція Євгена Сверстюка з Юрієм Луцьким, надруковане зворушливе листування Зиновія Красівського з діячкою Міжнародної амністії Айріс Акагоші, вийшли друком листи Валерія Марченка до матері*. Разом із сином і невісткою Василя Стуса я підготувала до друку два надзвичайно цінні томи кореспонденції Стуса із близькими, друзями й знайомими**. Дружина й сестра Івана Світличного підготували том його листів і спогадів про нього. Кілька років тому, упорядковуючи в Празі архів Зіни Генік-Березовської після її смерті, я натрапила в ньому на понад 300 листів шістдесятників, написаних до неї (між іншим, Світличного, Сверстюка, Дзюби, Шевчука, Корогодського і мої). Я привезла їх до Києва й маю намір опрацювати.

А хто у той час взагалі підтримував листування з таборами?

Звичайно, насамперед дружини й рідні, крім них, усе коло дисидентів. Я ще раз хочу підкреслити, що писання до таборів було непростим рішенням. При цьому не йшлося про зміст листів, йшлося про сам факт писання.

Чи траплялися випадки, що хтось, хто вирішив писати листи, мав із цього приводу якісь неприємності?

Звичайно. Відповідні органи просто знаходили цих людей, і починалося. Кагебісти приходили на роботу й починали розпитувати: «Ви написали Світличному листівку — навіщо?». Зрештою, що тут казати про листи до таборів — вистачало просто поспілкуватися з такими, як я, і у вас починалися безконечні проблеми. Приклад — одна знайома вчителька, якій я допомагала і яка мене дуже любила, раптом зникла з мого життя. Через кілька років я дізналася, що через мене її викликали у КГБ. Їй погрожували, що якщо вона не розірве стосунків зі мною, її звільнять з роботи. З якогось часу люди, які були мені досить близькими, зустрічаючи мене, почали переходити на інший бік вулиці. Це помічала й моя донька, спочатку із здивуванням, пізніше ж вона зрозуміла, про що йдеться, і коли щось подібне траплялося в її присутності, вона казала: «О, і цей теж!».

У щоденниках Стуса є такий запис, зроблений під кінець 1979

року, коли він на недовгий час між одним і другим арештом опинився у Києві, що він не впізнає міста, що він не може витримати атмосфери прислужництва й боягузтва. У цьому ж записі є і його декларація про вступ до Української Гельсінської групи, бо іншого виходу він не бачить. Якою запам'яталася Вам людині, яка лишилася на свободі, атмосфера кінця сімдесятих років?

Напевно, ми не відчували цього так гостро, як Стус, бо ми постійно були занурені у цю атмосферу. Звичайно, у нас не було ілюзій щодо того, що ми перебуваємо на свободі. Для нас було ясно, що табір — це мала зона, а ми живемо у великій. Ті ж, хто повертався з таборів, відчували цю атмосферу гостріше, бо навіть там, у таборі, вони були внутрішньо вільнішими, ніж ми. Ця атмосфера, однак, якось увійшла в нашу кров.

Яка література сформувала ваше середовище?

Передусім література самвидаву. Новинки світової літератури, з якими ми знайомилися у польських перекладах: Кафка, Камю. Дуже важливим і популярним у нашому середовищі був журнал чехословацьких українців «Дукля». З письменників дуже популярним спочатку був Гемінгвей. Потім Сент-Екзюпері, особливо його «Планета людей», «Маленький принц». Усі це читали. Великою популярністю користувалася й російська література, наприклад, Стус захоплювався Айтматовим, Тендряковим, Распутіним. Зрештою Распутіна читали ми всі. Світличний цінував Астаф'єва. Ну, і звичайно ж — Солженіцин. «Раковий корпус» ми передавали з рук до рук. Так само було й з «Одним днем Івана Денисовича». Крім цього, колосальне значення мав для нас часопис «Новый мир». Величезне. Я завжди його передплатувала. Нещодавно з'явилася дуже цікава книжка Лакшина «»Новый мир» в епоху Хрущева». Коли ж ми у свою чергу читаємо книжку Людмили Алексєєвої «Інакомыслие в СССР», то бачимо, яке велике значення для росіян мали українські дисиденти. У цьому сенсі справді існувало щось на зразок міжнародної дружби.

А звідки ви черпали надію у ті безнадійні сімдесяті роки?

Якби на це запитання відповідала людина із темпераментом політика, то, напевно б, вона відповіла інакше. Якщо ж йдеться про мене, то я черпала надію з самої людяності. Я завжди була

переконана, що якісь основні людські цінності мусять перемогти. Бо якби не перемагали, то взагалі життя мало б завмерти. У моєму власному житті було стільки добра, так багато друзів, так багато чогось чистого, ясного. Мені завжди здавалося, що саме це і є справжнім, істинним життям. І якщо життя продовжуватиметься, а воно, так чи інакше, але триватиме, то, кінець кінцем, саме це й переможе. Таким був отой мій пасивний оптимізм. А якщо говорити загальніше, то всі ми виростили на хвилі національного відродження й були впевнені: те, що було для нас найістотніше, не вдасться придушити і при першій же можливості воно ще відродиться. Це була якась метафізична віра.